

KASNOSREDNJOVJE- KOVNI ARHITETONSKI ELEMENTI KAO SPOLIJE U OSJEČKOJ TVRĐI

dr. sc. Mladen Radić

Trg bana Josipa Jelačića 28
HR-31000 Osijek
mladen.radic.raga@gmail.com

Prethodno priopćenje

UDK: 7.033.5(497.543Osijek)“653“
904:7(497.543Osijek)“653”

Autor u uvodnom dijelu obrađuje antičke spolije pronađene prilikom arheoloških istraživanja. Srednjovjekovne spolije posebno su značajne jer ukazuju na postojanje vrlo važnih objekata, palasa i crkve/samostana, što daje novo svjetlo na izgled i značaj srednjovjekovnog Osijeka.

Ključne riječi: spolije, doprozornici, polukapitel

UVOD

Ostatci antičke Murse, na čijem se području danas nalazi osječki Donji grad, bili su vidljivi još u 18. stoljeću i njene su zidine, arhitektonski ostatci i kameni spomenici služili kao kamenolom za izgradnju nasipa za cestu prema Bilju, ali i za brojne građevine u ostalim dijelovima grada. Osobito je zanimljiv podatak da su u temeljima bivše župne crkve u Gornjem gradu pronađeni brojni rimski spomenici. Kamen je bio dragocjen građevni materijal pa su i Rimljani sekundarno koristili nadgrobne spomenike za učvršćivanje i zaštitu drvenih šipova mosta na Dravi.

No ostatci rimske arhitekture i spomenika ugrađenih u zgrade osječke Tvrđe tek su nedavno pronađeni tijekom arheoloških istraživanja starog Franjevačkog samostana (dio are, klesani kamen). Pri skidanju žbuke s fasada franjevačke crkve Sv. Križa i isusovačke (župne) crkve Sv. Mihaela pojavile su se brojne manje spolije od tesanog kamena, često i mramora, ali bez ukrasnih elemenata ili arhitektonskih detalja koji bi govorili o prethodnoj namjeni ili vremenu nastanka.

Sl. 1 Rimska ara ugrađena u srednjovjekovne/turske temelje na mjestu nekadašnje kuhinje prvog Franjevačkog samostana, pronađena tijekom arheoloških istraživanja 2003/2004. (danas u sklopu Galerije Waldinger). Snimio: Mladen Radić.

Kao zanimljiv i osobito važan primjer korištenja rimskih građevinskih elemenata za kasnije objekte je nalaz kasnosrednjovjekovnog nadgrobno natpisa posvećenog Eleni pronađenog prilikom arheoloških istraživanja ostataka grobljanske srednjovjekovne crkve na lokalitetu „Tursko groblje“ u neposrednoj blizini Čepina kraj Osijek¹. Taj iznimno vrijedan natpis sastoji se od dva nejednaka dijela deblje kamene ploče, za koje se kasnije arheološkim sondiranjem utvrdilo da su izvađeni iz masivnog rimskog zida (utvrda?) u neposrednoj blizini lokaliteta, odnosno crkve. Vjerojatno je riječ o osobi iz plemićkog roda Koroda, gospodara Osijeka u 14. i 15. stoljeću.

1 Višegodišnja arheološka istraživanja vodila je dr. sc. Jasna Šimić. Nekoliko izvješća objavila je u Obavijestima HAD-a (1/2007.) i Hrvatskom arheološkom godišnjaku (3/2006.). Kataloška jedinica (Mladen Radić) s fotografijom objavljena u: Slavonija, Baranja i Srijem-vrela europske civilizacije/ Katalog izložbe, Zagreb, 2009., str. 186, kat. br. 640.

Sl. 2 Nadgrobni natpis posvećen Eleni, 15. stoljeće (stalni postav Arheološkog muzeja Osijek). Snimio: Mladen Radić.

Izgradnjom osječke Tvrđe početkom 18. stoljeća kao vojnog centra uglavnom su uništeni ostatci srednjovjekovnih i turskih objekata. Povijesni izvori i rijetki istraženi ostatci pokazuju da su to uglavnom bile građevine od opeke (srednjovjekovna crkva Sv. Trojstva, ostatak turske kule-Filibejeva utvrda, turska česma). Arheološka istraživanja na Križanićevom trgu ispred crkve Sv. Mihaela pored brojnih ostataka temelja utvrdila su i poziciju Kasim-pašina turbeta, čiji su temelji, odnosno donji dijelovi izrađeni od fino tesanog kamena². Na žalost, oni su zatrpani i samo označeni žutom klinker-opekom. Bilo bi svakako zanimljivo analizirati i istražiti kamene tesance kao i ostale nalaze arhitekture, koja je ostala dosta nejasno rastumačena. Arheološka istraživanja slobodnih prostora sjeverno i zapadno od samostana i župne crkve Sv. Mihaela vjerojatno bi dala nove elemente za tumačenje povijesti srednjovjekovnog Osijeka, jer se ovdje nalazio begov dvor, a vjerojatno i srednjovjekovni palas.

KASNOSREDNJOVJEKOVNE SPOLIJE U OSJEČKOJ TVRĐI I NJIHOVA VAŽNOST ZA ISTRAŽIVANJE IZGLEDA SREDNJOVJEKOVNOG OSIJEKA

Nedostatak povijesnih izvora i većih arheoloških istraživanja na području srednjovjekovne utvrde dugo su srednjovjekovni Osijek stavljali u poziciju manjeg opiduma na važnom prijelazu preko Drave (skela). Kao gradsko sjedište moćnih Koroda gotovo dva stoljeća, nerijetko je bio mjesto okupljanja i boravka brojnih velikaša i kraljeva (Nikola Iločki, Žigmund Luksemburški, Matija Korvin i dr.). Postojanje kaštela i crkava ipak govori u prilog tezi da je Osijek bio važno i razvijeno gradsko središte, što je opširno i precizno elaborirao dr. Ive Mažuran u svojoj monografiji o srednjovjekovnom i turskom Osijeku³.

Nejasno je da li je unutar kaštela postojala i rezidencija Koroda, odnosno palas (palača). Arheološka istraživanja na području današnje franjevačke crkve još nisu objavljena u cijelosti, ali je važno napomenuti da su ostatci velike trobrodne srednjovjekovne crkve s djelomično sačuvanim kamenim portalom dobar pokazatelj veličine samog srednjovjekovnog grada. Osobito važan je nalaz ulomaka nadgrobne ploče Filipa Koroda, datirane 1394. godinom, koja je također pronađena kao spolija u podu. Restaurirana

2 MINICHREITER, Kornelija, 1984, Dio turskog Osijeka na prostoru Križanićevog trga u svjetlu arheoloških nalaza // Anali, knj. 3, str. 43-107.

3 Mažuran, Ive, 1994., Srednjovjekovni i turski Osijek, Osijek.

i spojena s ranije pronađenim ulomkom, prezentirana je na zidu današnje crkve Sv. Križa. Svakako predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika kasnog srednjeg vijeka ovog tipa u Hrvatskoj⁴.

Sl. 3 Nadgrobna ploča Filipa Koroda iz 1394. u franjevačkoj crkvi Sv. Križa u osječkoj Tvrđi. Snimio: Marin Topić

Konkretan materijalni dokaz o postojanju značajnog srednjovjekovnog objekta, najvjerojatnije palasa pojavio se sasvim slučajno prilikom preuređenja sačuvanog sjeveroistočnog bedemskog prostora (Karlov bastion) barokne Tvrđe i obnove, odnosno zamjene kamenih ojačanja uglova bedema od opeke 2003. godine. Konzervator Tone Papić, voditelj projekta, upozorio nas je na staro ugaono kamenje jer se na njima sa stražnje strane

nalaze profilacije i oznake. Odmah je bilo jasno da je riječ o kasnosrednjovjekovnim profilacijama arhitektonskih građevnih elemenata, pa su svi prevezeni u depo Muzeja Slavonije u Osijeku. Pregledom ostalih uglova preostalih bedema vidljivo je da je tesano kamenje nejednako i da se i u preostala dva sačuvana ugla osječke utvrde vrlo vjerojatno nalaze uzidani profilirani arhitektonski elementi neke značajne srednjovjekovne građevine. Iako izlagani, snimljeni, iscrtani i stručno obrađeni u neobjavljenom radu, dosad ipak nisu poznati stručnoj javnosti.

Sl. 4 Ugao Karlovog bastiona nakon vađenja spolija i ugradnje novog kamena. Snimio: Mladen Radić.

Sl. 5 Dio kamenih profiliranih kasnogotičkih doprozornika upotrijebljenih kao spolije u ojačavanju sjevero-istočnog ugla bedema osječke Tvrđe (Karlov bastion), Arheološki muzej (djelomično depozirani u Muzeju Slavonije). Snimio: Mladen Radić.

Analizom kamenih blokova utvrđeno je da je riječ o kasnosrednjovjekovnim profilacijama kamenih doprozornika⁵. Vrlo slični doprozornici nedavno su pronađeni in situ prilikom konzervatorskih istraživanja baroknog dvorca Odescalchi u Iloku (tzv. češki prozori), čime je potvrđeno da je kasnosrednjovjekovni palas knezova Iločkih sačuvan i djelomično iskorišten za izgradnju kasnijeg objekta. Veličina i način obrade naših komada govore u prilog zaključku da je i u kasnosrednjovjekovnom Osijeku vrlo vjerojatno postojala reprezentativna palača, koju su najvjerojatnije izgradili već Korodi. Daljnja istraživanja u sjevernom dijelu dvorišta franjevačkog samostana i malog platoa sjeverno od samostana možda bi mogla dati odgovore

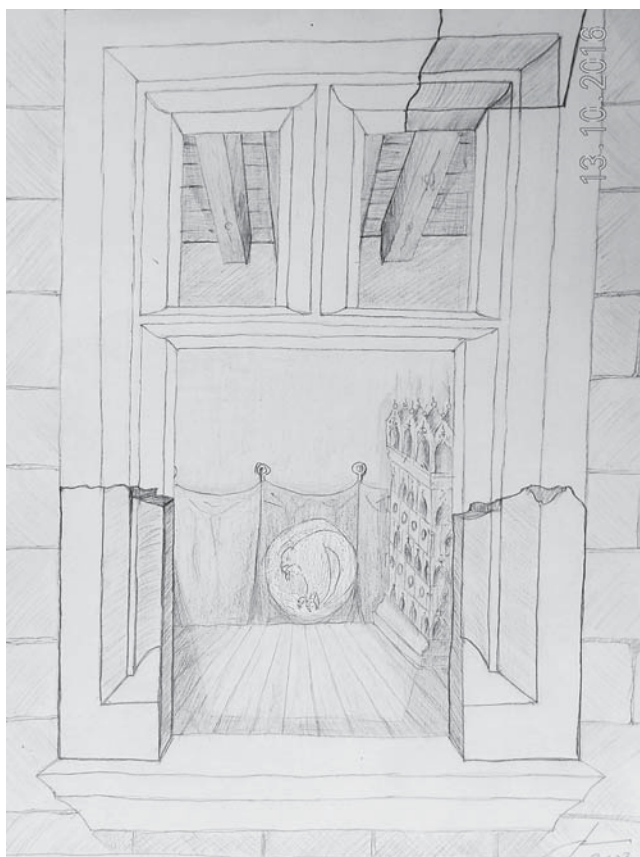
⁴ Isti, str. 58-61.

⁵ Horvat, Zorislav, 1992., Katalog gotičkih profilacija, Zagreb, str. 30-31, sl. 26 i 27.

je li barem nešto sačuvano od temelja kaštela i je li se palas nalazio unutar kaštela ili na mjestu tzv. begovog dvora na zapadnom dijelu grada. Zamjena preostala dva kamena ugla na bedemima, koji su inače u relativno lošem stanju, vjerojatno bi dala neke dodatne odgovore o izgledu prozora i eventualno nekih drugih arhitektonskih elemenata. Naše doprozornike možemo okvirno datirati u 15. stoljeće.

Sl. 6 Gotički prozori na iločkom dvorcu (palas Iločkih). Snimio: Mladen Radić.

Sl. 7 Skica mogućeg položaja spolija iz bedema osječke Tvrđe u gotičkom doprozorniku. Skica: Mladen Radić.

Ovdje treba upozoriti i na jedan masivni kameni arhitektonski element „ugrađen“ kao odbojnik na uglu ulice Svodova, odnosno uz zid franjevačkog samostana, čiji izgled i nekadašnja funkcija nisu jasni.

Sl. 8 Arhitektonski element nejasne namjene ugrađen kao odbojnik. Snimio: Mladen Radić.

Tijekom rada na izložbenom projektu „Osijek i šira okolica u osmanskome periodu“ ponovno smo, nakon dvadesetak godina u podrumu bivšeg isusovačkog samostana (danas zgrada „Narodne tehnike“ na Trgu Juraja Križanića), u njegovu istočnom temelju pregledali uzidanu ukrašenu kamenu spoliju. Nakon uvida učinilo nam se da je ipak riječ o nekom baroknom arhitektonskom elementu, odnosno polu-kapitelu. Imajući u vidu da je samostan dovršen 1719. godine, počeli smo sumnjati u ovakvu mogućnost i razmišljati da se ipak radi o arhitektonskom elementu iz ranijeg razdoblja, pa smo nedavno ponovno ušli u relativno teško dostupan prostor (zazidani dio podruma s podnim ulazom u obliku šahta u zapadnom dijelu prizemlja!). Snimanje, mjerenja i kasnije konzultacije kolega i stručne literature potvrdili su naše sumnje⁶.

Sl. 9 Zgrada nekadašnjeg Isusovačkog samostana u Tvrđi, izgrađena 1719. godine. Snimio: Mladen Radić.

⁶ Zahvaljujem kolegama dr. sc. Milanu Pelcu i dipl. pov. umj. Ratku Ivanušecu.

Kameni arhitektonski element dostupan je sa svih strana izuzev stražnje, pa je bilo moguće izvršiti mjerenja i snimanje (v. 60 cm; š. 60 cm; dub. 30 cm). Vrlo dobro očuvan, s preciznim, plošno klesanim detaljima u tvrdom pješčenjaku odaje izgled neke vrste polu-kapitela sa sačuvanom stražnjom pločom. Ovaj polu-kapitel vjerojatno se nalazio na vrhu pilastra, koji je možda bio na ulazu u neki objekt ili na fasadi (zidu) kao element arkada. Iako relativno solidno klesan, ipak odaje ruku provincijalnog majstora, odnosno radionice. Središnji motiv stilizirana je školjka (jakobova kapica). Dvije vitice „spajaju“ školjku s volutama polukapitela (jedna uništena). Uglovi polu-kapitela „prekriveni“ su s pet preklopljenih polukružnih elemenata, koji prelaze u završnu volutu i čini se da predstavljaju derivirani prikaz listova akantusa. Baza (?) polu-kapitela od nepravilnih poligonalnih formi, koje asociraju na prikaz stijena, neravna je i nejasno je je li donji dio oštećen i kako je završavao jer je nedostupan pogledu⁷. Zbog položaja pojedinih elemenata može se postaviti pitanje je li ovaj arhitektonski ukrasni element ipak uzidan naopako.

Sl. 10 Polukapitel uzidan u temelje nekadašnjeg Isusovačkog samostana u osječkoj Tvrđi. Snimio: Mladen Radić.

7 Pelc, Milan, 2007., *Renesansa*, Zagreb, str. 344. Na slici prikaz Sv. Jeronima u pećini („kamenom krajolikom“) iz crkvice Sv. Jere, rad Andrije Alešija iz 1480. godine. Način izrade „kamenog krajolika“ dosta podsjeća na prikaz kamena s našeg polukapitela. Slično je prikazan kameni krajolik i na iznimno kvalitetno izrađenom prizoru ležećeg lava na stijenama, koji „grli“ (čuva) hrast (Radić, Mladen-Bojčić, Zvonko, 2004., *Srednjovjekovni Ružica-grad: katalog izložbe*, Osijek, str. 253, kat. br. 533.

Uvidom u dostupnu literaturu utvrdili smo tek nekoliko analogija s područja Ugarsko-hrvatskog kraljevstva (Budim), koje zapravo sadržavaju samo poneki od elemenata s našeg primjerka, no ipak nas s relativnom sigurnošću upućuju na dataciju našeg primjerka u zadnja dva desetljeća 15., odnosno početak 16. stoljeća⁸.

I s područja današnje Hrvatske donosimo nekoliko kapitela i polu-kapitela koji imaju neke od elemenata s našeg primjerka, a datiraju također u kraj 15. i početak 16. st. To su portal crkve u Mutovranu, odnosno kapiteli dovratnika⁹ i neki primjeri kapitela s dubrovačkog područja¹⁰. Primjer kapitela iz palače Piccolomini u Pienzi još je bliži našem primjerku i nekim svojim elementima podupire pretpostavku o naopako uzidanom polukapitelu, kao i okvirnu dataciju¹¹.

Sl. 11 Kapitel na stupu unutrašnjeg dvorišta („teatro“) palače Piccolomini u Pienzi.

To je vrijeme kada je Osijek, nakon izumiranja Korođa 1472. godine i nakon izumiranja loze novog vlasnika Nikole Čupora Moslavačkog 1474. godine, došao u vlasništvo novoosnovanog samostana i kaptola Blažene Djevice Marije u Budimu. Sigurno je da je 1490. vlasnik Osijeka Petar Gereb. Građani Osijeka studiraju u poznatim sveučilišnim centrima (Pečuh, Beč), što dodatno oslikava razvijenu urbanu sredinu. Osijek ponovno dolazi pod vlast navedenog kaptola 1517. godine.

8 Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458-1541, Schallaburg '82, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseum, Neue Folge Nr. 118, Wien 1982, str. 285, kat. br. 179, 180 i 181.

9 Lovrić, Sofija i Trojak, Vanja, 2013., *Crkva Sv. Marije Magdalene u Mutovranu: problem stilske određenja i datiranja izgradnje*, Sveučilište u Zagrebu-Filozofski fakultet-Natječaj za dodjelu Rektorove nagrade u akademskoj godini 20012./2013., Zagreb, str. 33-35, sl. 6-10.

10 Grujić, Nada, *Antikizirajući kapiteli oko 1520. u Dubrovniku*, Rad Instituta za povijest i umjetnost 21/1997.(6-21), str. 10, sl. 5b, 5e i 5h.

11 Schiavo, Armando, 1942., *Monumenti di Pienza*, str. 75, sl. 68. Palaču Piccolomini je od 1459. godine gradio/renovirao prema renesansnim principima Bernardo Rossellino. Na ovoj analogiji zahvaljujem dr. Nikoli Radiću.

Mjesto na kojem je izgrađen Isusovački samostan i crkva Sv. Mihaela u osječkoj Tvrđi je isto ono na kojem se nalazila „stara crkva“, odnosno župna crkva o kojoj se ne zna gotovo ništa osim pozicije. Kasnije je na ovome mjestu izgrađena Kasim-pašina džamija. Nejasno je koliko su turski osvajači koristili ostatke, odnosno temelje „stare crkve“, odnosno što je kasnije iskorišteno od temelja Kasim-pašine džamije.

Je li ugrađena spolija bila dio crkve na mjestu današnje crkve Sv. Mihaela i znak da je ova obnovljena (dograđena ili čak izgrađena nova?) krajem 15. ili početkom 16. stoljeća u vrijeme novih vlasnika Osijeka ili je donesena s neke druge građevine, teško je sa sigurnošću tvrditi¹². Moguće je da je riječ o simboličnom činu ugradnje ove spolije u temelje novog samostana kao znak nastavka, odnosno povratka kršćanstva u grad nakon dugotrajne otomanske, nevjerničke vlasti. No sigurno može potvrditi postojanje (obnovu, dogradnju) nekog značajnog objekta (crkve, samostana, palasa) krajem 15. odnosno, početkom 16. stoljeća u Osijeku, što daje novu dimenziju promišljanju o izgledu i značaju kasnosrednjovjekovnog Osijeka i utjecaju novih stilskih i umjetničkih, renesansnih graditeljskih ideja.

Na kraju ostaje otvoreno pitanje kako prezentirati ovu važnu, ali gotovo nedostupnu spoliju. Čini se da bi ipak bilo najprimjerenije izraditi odljevak i prezentirati ga u muzejskom postavu.

12 Na ovome mjestu nalazio se i begov dvor, pa je moguće da su Korodi izgradili palas (dvor) izvan kaštela. I na veduti turskog Osijeka iz 1687. godine lijevo od Kasim-pašine džamije nalazi se natpis „Das Schlos“, odnosno dvorac (Mažuran, 1994, str. 100; Mažuran, Ive, Grad i tvrđava Osijek, Grafika, Osijek, str. 33, 34, 38).

LITERATURA

Grujić, Nada. Antikizirajući kapiteli oko 1520. u Dubrovniku // Rad Instituta za povijest i umjetnost 21(1997.) (6-21), str. 10, sl. 5b, 5e i 5h.

Horvat, Zorislav. Katalog gotičkih profilacija: arhitektura kontinentalne Hrvatske. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1992.

Lovrić, Sofija; Trojak, Vanja. Crkva Sv. Marije Magdalene u Mutovranu: problem stilskog određenja i datiranja izgradnje. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2013.

Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458-1541, Schallaburg '82. Wien: Niederösterreichischen Landesmuseum, 1982.

Mažuran, Ive. Srednjovjekovni i turski Osijek. Osijek: HAZU, 1994.

Minichreiter, Kornelija. 1984, Dio turskog Osijeka na prostoru Križanićevog trga u svjetlu arheoloških nalaza // Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Osijek (1984)3, str. 43-107

Radić, Mladen; Bojčić, Zvonko. Srednjovjekovni Ružica-grad: katalog izložbe. Osijek: Muzej Slavonije, 2004.

Slavonija, Baranja i Srijem-vrela europske civilizacije: katalog izložbe. Zagreb: Ministarstvo kulture, Galerija Klovićevi dvori, 2009.

LATE MEDIEVAL ARCHITECTONIC ELEMENTS AS SPOLIA IN OSIJEK TVRĐA

SUMMARY

The stone and brick remains of the ancient Mursa served in later periods as a source of building material, especially in the construction of the foundations of the buildings. The same happened with the buildings of later periods. Thus the construction of a military fort in the place of medieval and Turkish Osijek resulted in destruction of almost all remains of earlier architecture. Nevertheless, stone as building material was built into military and sacred, and probably civilian objects. A number of stone medieval window-jambes built as reinforcement of the corners of the ramparts that were built

by bricks indicate the existence of a medieval palace within the fort. They can be dated back to the 15th century. The half-capital built into the foundations of the former Jesuit monastery is particularly interesting. It is supposed to be an architectural element of a medieval church mentioned only at the location of today's parish church of St. Michael, i.e. the location of Kasim Pasha's mosque. Although without direct analogy, we can roughly date it to the late 15th and early 16th centuries..